

יד מכוונת

ייעוץ, הכוונה וליווי בעת פטירה

חוברת הלכות אבלות

נוסח ספרד ועדות המזרח

מדריך מלווה למשפחה – מרגע הפטירה ועד יום השנה.
מה נוהגים, מתי, ומה אפשר להשאיר לנו.

אתם לא לבד – מרגע הפטירה ועד לאזכרה

מענה אנושי בכל שעה

***8524**

yad-247.org.il

תוכן החוברת

1. אם הפטירה כבר אירעה – התחילו כאן
2. למי אפשר לשאול, ואיך
3. התאריכים שלכם – איך סופרים, ואיפה לרשום
4. שמירת הנפטר, טהרה ותכריכין
5. אנינות – מן הפטירה ועד הקבורה
6. קריעה
7. ההלוויה, ההספד וצידוק הדין
8. הקבורה והיציאה מבית העלמין
9. על מי מתאבלים, ומאימתי מונים
10. סעודת הבראה
11. שבעה – סדר הבית ומנהגי האבלים
12. שבעה – מלאכה, רחצה, לימוד ויציאה מן הבית
13. ניחום אבלים
14. תפילה בבית האבל ואמירת קדיש
15. שבת בתוך השבעה
16. מועד ורגל בתוך השבעה
17. קימה מן השבעה
18. שלושים
19. שנים עשר חודש על אב ואם
20. יום השנה והזכרת נשמות
21. הצבת המצבה והעלייה לקבר
22. מה אין בחוברת הזו
23. נספח: למי שיושב עכשיו ליד חולה הנוטה למות

אם הפטירה כבר אירעה – התחילו כאן

- א. החוברת הזו נמסרת למשפחה אחרי פטירה. אם זו הסיבה שהיא בידיכם – התחילו כאן. הפרקים ערוכים לפי סדר הזמן: מן השעות הראשונות, דרך הקבורה והשבעה, ועד יום השנה. אין צורך לקרוא הכול ברצף; פתחו את הפרק של היום שאתם נמצאים בו.
- ב. וזה הדבר החשוב ביותר בפתיחה: כל מה שכתוב בחוברת הוא מה שנוהגים מכאן ואילך. אין כאן חשבון לאחור. מה שהיה בבית החולים, ליד המיטה ובשעות האחרונות – היה, ואין אדם נדון עליו למפרע. מי שלא ידע, מי שלא הספיק ומי שלא היה נוכח – לא עשה עוולה. מכאן מתחילים.
- ג. הדבר הראשון בפועל: מודיעים לחברה קדישא, והיא מטפלת בהעברת הנפטר, בטהרה ובתיאום מועד הקבורה. מאותה שעה רוב מה שצריך להיעשות נעשה בידיהם ולא בידיכם.
- ד. השומע על פטירת קרובו אומר "ברוך דיין האמת".
- ה. שאלות שעולות לעיתים כבר בשעות הראשונות – נתיחה שלאחר המוות, תרומת איברים, ועיכוב הקבורה מסיבה

כלשהי – הן שאלת רב דחופה, ואין למדים אותן מחוברת. שאלו מיד, לפני שאתם חותמים על דבר – ולמי אפשר לשאול כשאין רב מוכר למשפחה, ראו מיד בפרק הבא.

ו. המהדורה שבידיכם כתובה מתחילתה ועד סופה לפי נוסח ספרד ועדות המזרח, כדי שתוכלו לקרוא ברצף בלי לברור בין דעות. משפחה מעורבת – בני זוג משתי עדות, או ילדים שגדלו בבית כנסת אחר מזה של ההורים – תמצא הבדלים בין שתי המהדורות. ככלל, האבלים נוהגים לפי מנהג אבותיהם ולפי מנהג המקום שבו הם יושבים, ובמקום שיש הבדל למעשה – יורה הרב. מכאן ואילך החוברת מדברת בקול אחד ואינה חוזרת לעניין הזה.

ז. ואם עדיין לא אירעה פטירה, ואתם יושבים עכשיו ליד חולה הנוטה למות – הנספח שבסוף החוברת נכתב בשבילכם.

למי אפשר לשאול, ואיך

א. בחוברת הזו כתוב פעמים רבות "שאלו רב". אם אין לכם רב – זה בסדר גמור, וזה נפוץ מאוד. אין צורך להיות "דתיים מספיק" כדי לשאול, ואין שאלה קטנה מדי, בסיסית מדי או מאוחרת מדי.

ב. רב של בית כנסת קרוב לביתכם. אפשר להיכנס ולשאול, או להתקשר לגבאי ולבקש את מספרו. שאלות של אבלות הן חלק מעבודתו והוא רגיל בהן – גם ממשפחות שאינן מתפללות שם.

ג. הרב של חברה קדישא שטיפלה בקבורה. הם מכירים את התאריכים שלכם ואת בית העלמין, והם הכתובת הנוחה לשאלות של מועדים, של מצבה ושל קבורה.

ד. ואפשר גם לפנות אלינו. פרטי הקשר של המוקד מופיעים בעמוד הראשון ובעמוד האחרון של החוברת. אם אינכם יודעים למי לפנות – פנו אלינו, ונחבר אתכם לרב או לחברה קדישא המתאימים.

ה. וכשאתם שואלים, אמרו שלושה דברים: מי נפטר ומה הקרבה, מתי הייתה הקבורה ובאיזו שעה, ומה מנהג המשפחה – ובאיזו עדה. עם אלה אפשר לענות כמעט על כל שאלה שבחוברת הזו.

התאריכים שלכם – איך סופרים, ואיפה לרשום

א. הכלל: מונים מיום הקבורה ולא מיום הפטירה. יום הקבורה עצמו הוא היום הראשון – אף אם נקבר סמוך לשקיעה – לפי הכלל "מקצת היום ככולו".

ב. דוגמה לספירה: הייתה הקבורה ביום שני – יום שני הוא הראשון, יום שלישי השני, יום רביעי השלישי, יום חמישי הרביעי, יום שישי החמישי, שבת השישי, ויום ראשון הוא היום השביעי. באותו יום ראשון קמים מן השבעה בבוקר, בשעה המבוארת בפרק "קימה מן השבעה" – ואין ממתינים עד הערב.

ג. שבת נמנית בתוך השבעה ואינה מאריכה אותה, אלא שמנהגי האבלות נוהגים בה אחרת. אבל אם חל חג בתוך השבעה, או שחל היום השביעי בשבת – הספירה או סדר הקימה משתנים, ואין לקבוע אותם מתוך החוברת. ודאו את התאריכים עם הרב או עם חברה קדישא.

ד. השלושים נמנים אף הם מיום הקבורה, והשבעה בכללם. יום השנה נקבע ליום הפטירה בלוח העברי, ובשנה הראשונה יש בו פרט נוסף כשנדחתה הקבורה – כמבואר בפרק "יום השנה והזכרת נשמות".

ה. רשמו כאן את התאריכים שלכם לאחר שווידאתם אותם, ותלו את הדף במקום גלוי. כדאי לרשום גם את התאריך העברי וגם את הלועזי:

יום הפטירה _____

יום הקבורה _____

היום שקמים בו מן השבעה _____

יום השלושים _____

יום השנה _____

שמירת הנפטר, טהרה ותכריכין

- א. אין משאירים את הנפטר לבדו עד הקבורה, והשומרים אומרים תהילים.
- ב. השומר את המת פטור מקריאת שמע, מתפילה ומן המצוות, שהעוסק במצווה פטור מן המצווה. היו שניים – זה שומר וזה קורא ומתפלל.
- ג. אין אוכלים ואין מברכים בחדר שהמת שם.
- ד. הטהרה וההלבשה נעשות בידי חברה קדישא בלבד, בבגדים לבנים פשוטים ושווים לכול.
- ה. קוברים את האיש בטליתו, ופוסלים בה ציצית אחת.
- ו. בקהילות רבות נהוג לומר בשעת הטהרה פסוקים ופיוטים לפי מנהג הקהילה.
- ז. נוהגים שלא לנשק את הנפטר ושלא לאחוז בידו.

אנינות – מן הפטירה ועד הקבורה

- א. הקרוב שמתו מוטל לפניו ועדיין לא נקבר נקרא אונן, ודין אנינות נוהג עד גמר הקבורה (שו"ע יו"ד שמ"א, א').
- ב. האונן פטור מכל המצוות האמורות בתורה – מקריאת שמע, מתפילה, מתפילין ומברכות. אינו מברך המוציא וברכת המזון, ואם אחרים מברכים אינו עונה אחריהם אמן, ואין מזמנים עליו (שו"ע יו"ד שמ"א, א').
- ג. יש אומרים שאף אם ירצה להחמיר על עצמו ולברך או לענות אמן – אינו רשאי (שו"ע שם).
- ד. האונן אינו אוכל בשר ואינו שותה יין, ואינו מיסב ואוכל דרך קבע; ואוכל בבית אחר ולא בבית שהמת בו (שו"ע יו"ד שמ"א, א').
- ה. כל זמן שלא נקבר המת אינו חולץ מנעל וסנדל, אבל אסור לישב או לישן על גבי מיטה (שו"ע יו"ד שמ"א, ה'). ומותר לצאת מפתח ביתו לצורכי המת (שם).
- ו. בשבת וביום טוב אין אנינות לעניין המצוות: אוכל בשר ושותה יין, מברך וחייב בכל המצוות – חוץ מדברים שבצנעה, שהם מנהגי האבלות שאינם נראים לזרים, לעומת דברים שבפרהסיא, שהם הנראים לעין הציבור (שו"ע יו"ד שמ"א, א').
- ז. וזו שאלה של היום הראשון, ולכן בפירוש: נפטר קרוב בשבת או ביום טוב – באותו יום אוכלים ושותים כרגיל, אף בשר ויין, מקדשים, מברכים ומתפללים כרגיל; ורק דברים שבצנעה נוהגים בו. ובמוצאי שבת או במוצאי החג חוזר דין האנינות שבסעיפים שלמעלה, עד הקבורה.
- ח. במקום שיש חברה קדישא, ולאחר שמסרו לה הקרובים את הטיפול ואין עוד עליהם דבר לעשות – יש אומרים שאין עליהם עוד דין אונן. ומכל מקום נהגו שאין האוננים מתפללים עד לאחר הקבורה, מפני שאף הם הולכים ומלווים את המת.

ט. וזה המצב השכיח ביותר בישראל, ולכן נאמר כאן בפירוש מה נוהגים בערב הראשון, ולא "שאלו רב" בלבד. לאכול – כן. אנינות אינה תענית, ואף האונן הגמור אוכל ושותה; אלא שאינו מברך על האכילה ואין מזמנים עליו, ואינו אוכל בשר ואינו שותה יין. ומשמרתם את הכול לחברה קדישא – יש אומרים שאין עליכם עוד דין אונן כלל, כאמור בסעיף הקודם. להתפלל – לא. כך נהגו, ואין בכך חיסרון ואין בכך הקלה: זה הדין. ולדין לפי מנהג משפחתכם ולכל מקרה חריג – הפנו את השאלה לרב.

י. כשהקבורה נדחית בכמה ימים – בשל חקירה, בשל העברת נפטר מחוץ לארץ או בשל חג – הדינים משתנים, ואין ללמוד מן הכתוב כאן. זו שאלת רב.

קריעה

- א. מי שמת לו מת שהוא חייב להתאבל עליו – חייב לקרוע, וקורע מעומד.
- ב. בשעת הקריעה מברכים "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם דיין האמת".
- ג. קורעים בבגד העליון, מלפנים בבית הצוואר, לאורך הבגד ולא לרוחבו, ובמקום שהבגד שלם ולא במקום התפר.
- ד. על כל המתים קורעים טפח – מידה שכרוחב ארבע אצבעות היד – בבגד העליון ודין; ועל אב ואם קורעים את כל הבגדים עד כנגד הלב.
- ה. נוהגים שעל שאר הקרובים קורעים בצד ימין, ועל אב ואם בצד שמאל – לפי שצריך לגלות את הלב.
- ו. על כל המתים קורע ביד או בכלי; ועל אב ואם – ביד דווקא. והמנהג שאחד מאנשי חברה קדישא חותך מעט בסכין, והאבל תופס במקום החתך וקורע.
- ז. אישה קורעת תחילה את הבגד התחתון ומחזירה את הקרע לצדדים, ואחר כך קורעת את העליון – מפני הצניעות.
- ח. מועד הקריעה משתנה בין הקהילות: יש הנוהגים לקרוע במעמד ההלוויה לפני הקבורה, ויש הנוהגים לקרוע לאחר הקבורה. נהגו כמנהג הקהילה, ובספק שאלו את הרב או את חברה קדישא במקום.
- ט. תפירת הקרע: על כל המתים שולל – תופר תפירה גסה – לאחר שבעה, ומאחה תפירה גמורה לאחר שלושים יום. ועל אביו ואמו שולל לאחר שלושים יום, ואינו מאחה לעולם. והאישה שוללת לאלתר, מפני כבודה (שו"ע יו"ד ש"מ, ט"ו).
- י. שימו לב: התפירה הגסה על אב ואם מותרת לאחר שלושים יום – לא לאחר שנים עשר חודש. ואיחוי הקרע על הורה אסור לעולם (שו"ע שם).
- יא. ויש מקומות שנהגו להחמיר אף על שאר מתים שלא לשלול בתוך שלושים (רמ"א שם), ואין זה מעיקר הדין. נהגו כמנהג הקהילה.
- יב. מי שלא קרע בשעתו – הדינים משתנים לפי הזמן שעבר. שאלו רב.

ההלוויה, ההספד וצידוק הדין

- א. מצווה גדולה להספיד את המת כראוי – להזכיר מידותיו הטובות ולהוסיף בהן מעט; ואסור להפליג בשבחו יותר מדי (שו"ע יו"ד שמ"ד, א').
- ב. אסור להלין את המת; אבל המלינו לכבודו – להביא לו ארון ותכריכים, או שיבואו קרוביו ומספידו – מותר.

- ג. באביו ובאמו, שחייב להספידם, אין ממהרים להוציאם למנוחתם, אלא אם כן היה ערב שבת או ערב יום טוב (קיצור שו"ע קצ"ח, ד'). וכשנקבע המועד בידי בית העלמין או בידי חברה קדישא – אין בכך אשמה, ואין כאן חשבון לאחור.
- ד. הרואה את המת ואינו מלווהו עובר משום "לועג לרש" – ביטוי שעניינו לעג למי שאינו יכול עוד לענות ולעשות. ליווי המיטה עד הקבר הוא מצווה גדולה.
- ה. אומרים "צידוק הדין" ואומרים קדיש כדרכם; אבל ביום טוב ראשון, כיוון שאין מתעסקים במת, אין אומרים אותו (שו"ע יו"ד ת"א, ו'). והמחבר הוסיף שם שאומרים אותו אף ביום טוב שני – ואין הדבר נוגע למשפחה בארץ ישראל, שאין נוהג בה יום טוב שני של גלויות.
- ו. וכן נוהגים בקהילות ספרד ועדות המזרח, וזו ההוראה למעשה במהדורה זו.
- ז. נוהגים לומר על הנפטר "השכבה" – תפילה קצרה לעילוי נשמת הנפטר, הנאמרת בשמו – לגבר בנוסח "מנוחה נכונה" ולאשה בנוסח "אשת חיל".

הקבורה והיציאה מבית העלמין

- א. קבורה האמורה בתורה היא שייתן את המת בקרקע ממש. בארץ ישראל נוהג ברוב המקומות לקבור בלא ארון.
- ב. לאחר שנגמרה סתימת הקבר בעפר – חולצים מנעל וסנדל, מתרחקים מעט מבית הקברות ואומרים קדיש (הקדיש שלאחר הקבורה, "דהוא עתיד לחדתא עלמא"), ואחר כך תולשים מעט עפר ועשבים ומשליכים אותם מאחורי גבם, ורוחצים ידיהם במים (שו"ע יו"ד שע"ו, ד').
- ג. אין מנגבים את הידיים, ואין נוטלים את הכלי מיד מי שרחץ.
- ד. בסיום עוברים האבלים בין שורות המלווים, והקהל מנחם אותם. נוסחי הניחום משתנים בין הקהילות, ורווח בהן "מן השמים תנוחמו".
- ה. אין נוהגים קלות ראש בבית הקברות מפני כבוד המתים, ואין אוכלים ושותים שם.
- ו. כהן: אלו הקרובים שהכהן מיטמא להם ונכנס בשבילם לבית הקברות – אביו ואמו, בנו ובתו, אחיו ואחותו הבתולה – מאביו, ואשתו; ודווקא אשתו נשואה וכשרה, אבל ארוסה או פסולה – לא. ואלו בלבד (שו"ע יו"ד שע"ד, ד').
- ז. שימו לב היטב, ואל תלמדו את רשימת הכהן מרשימת האבלות: שתי הרשימות אינן זהות. רשימת מי שמתאבלים עליהם רחבה יותר – היא כוללת גם אח מן האם, אחות מן האם, ואחות נשואה מן האב, "שמתאבלים עליהם אף על פי שאין כהן מיטמא להם" (שו"ע שם). כלומר: יש קרובים שכהן חייב להתאבל עליהם ואף על פי כן אסור לו להיטמא להם ולהיכנס בשבילם לבית הקברות.
- ח. לפיכך כהן שנפטר לו קרוב – יברר עם רב מראש, עוד לפני ההלוויה, אם מותר לו להיכנס לבית העלמין, עד היכן מותר לו להתקרב, וכיצד ינהג בבית האבל. אל תסתמכו על החוברת, ואל תסתמכו על מה שנהוג במשפחה: איסור טומאת כהן הוא איסור מן התורה, ואי אפשר לתקנו לאחר מעשה.
- ט. מרגע סתימת הגולל – סגירת הקבר – מתחילה האבלות, והאבלים חוזרים לבית שבו יישבו שבעה.

על מי מתאבלים, ומאימתי מונים

- א. על שבעה קרובים חייבים להתאבל: אביו ואמו, בנו ובתו, אחיו ואחותו – בין מן האב בין מן האם, ואחות בין בתולה בין נשואה – האיש על אשתו והאשה על בעלה (שו"ע יו"ד שע"ד, ד'). ורשימה זו היא רשימת האבלות בלבד; רשימת

הקרובים שכהן מיטמא להם צרה ממנה, כמבואר למעלה בפרק הקבורה.

ב. משנקבר המת ונגמרה סתימת הקבר בעפר – מיד מתחילה האבלות (שו"ע יו"ד שע"ה, א'), ומאותה שעה חולצים את המנעלים (שם, ושו"ע יו"ד שע"ו, ד').

ג. שבעת הימים נמנים מיום הקבורה ולא מיום הפטירה.

ד. הכלל "מקצת היום ככולו": אם נערכה הקבורה קודם שקיעת החמה – אותו יום עולה למניין כיום הראשון, ואף היום השביעי אינו יום שלם (עיין שו"ע יו"ד שע"ה, א').

ה. שמועה שהגיעה בתוך שלושים יום – ואפילו ביום השלושים עצמו – נקראת "שמועה קרובה", ויום השמועה הוא כיום הקבורה: נוהג שבעה ומונה שלושים מיום השמועה (שו"ע יו"ד ת"ב, א').

ו. הגיעה השמועה לאחר שלושים יום – "שמועה רחוקה", ודי לו שינהג שעה אחת של אבלות (שו"ע יו"ד ת"ב, א'–ב').

ז. בכל ספק בספירת הימים – שאלו רב לפני שקובעים את יום הקימה.

סעודת הבראה

א. אין האבל אוכל את הסעודה הראשונה משלו, ומצווה על שכניו שיאכילוהו משלהם – היא הנקראת סעודת הבראה (שו"ע יו"ד שע"ח, א').

ב. בסעודה השנייה מותר לו לאכול משלו, ואפילו ביום הראשון (שו"ע שם).

ג. אישה שאירעה אבל – נשים מברות אותה ולא אנשים. ואישה נשואה אינה אוכלת סעודה ראשונה משל בעלה (שו"ע יו"ד שע"ח, ב').

ד. מקום שנהגו להברות בבשר ויין ובמיני מטעמים – עושים, ומברין תחילה בביצים או בתבשיל של עדשים, זכר לאבלות (שו"ע יו"ד שע"ח, ט'). הביצה עגולה ואין לה פה, ואף האבל שותק ומקבל עליו את הדין.

ה. משנקבר המת מותר לאכול בשר ולשתות מעט יין בתוך הסעודה, כדי לשרות את האכילה שבמעיו – אבל לא לרוות (שו"ע יו"ד שע"ח, ח').

ו. בקהילות רבות בספרד ובעדות המזרח נוהג לערוך סעודה ולימוד גם בליל סיום השבעה, בתום השלושים, באחד עשר חודש ובשנה.

ז. בחלק מעדות המזרח, ובעדה המרוקאית בפרט, נהגו להימנע מאכילת בשר ומשתיית יין כל שבעת הימים. נהגו כמנהג המשפחה.

ח. כשהקבורה נערכה סמוך מאוד לכניסת השבת, וכן בשבת ובחג – סדר הסעודה משתנה. בררו מראש עם הרב.

שבעה – סדר הבית ומנהגי האבלים

א. אלו דברים שהאבל אסור בהם כל שבעה: במלאכה, ברחיצה, בסיכה – היא משיחת הגוף בשמן או במשחה – בנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה; ואסור בתלמוד תורה, בשאילת שלום, בגיהוץ – הוא לבישת בגדים מגוהצים – בתספורת ובכל מיני שמחה; ואסור להניח תפילין ביום הראשון.

ב. האבלים יושבים על גבי קרקע או על מושב נמוך, ולא על ספסל ועל כרים. וחולה או זקן שיש להם צער – מותרים בכר קטן.

ג. אינו צריך לשבת כל היום; ורק כשהמנחמים אצלו צריך לשבת.

ד. איסור נעילת הסנדל הוא בשל עור דווקא; אבל של בד, של קנה, של שיער או של עץ – מותר, שאין קרוי מנעל אלא של עור. ומנעל של עץ המחופה עור – אסור. ולמעשה נוהגים היום בנעלי בד או גומי; ומי שנעליו מחופות עור – ישאל את הרב.

ה. אין לובשים בגד מכובס בימות החול שבתוך שבעה (שו"ע יו"ד שפ"ט, א'); ולעניין שבת – עיין להלן בפרק "שבת בתוך השבעה", ששם מבואר מה לובשים בה, שאין נוהגים בשבת דברים שבפרהסייה.

ו. אינו אוחז תינוק בחיקו כל שבעה, שמא יבוא לידי שחוק (שו"ע יו"ד שצ"א, א').

ז. נוהגים להדליק נר נשמה בבית כל שבעת הימים.

ח. בקהילות רבות נוהג לכסות את המראות שבבית האבלים.

שבעה – מלאכה, רחצה, לימוד ויציאה מן הבית

א. מלאכה: שלושת הימים הראשונים אסור במלאכה, ואפילו הוא עני. מיום הרביעי ואילך, עני שאין לו מה יאכל – עושה בצנעה בתוך ביתו.

ב. אסור לעשות מלאכתו אף על ידי אחרים, וכשם שאסור במלאכה כך אסור לו לשאת ולתת בסחורה.

ג. מלאכות הבית אינן בכלל האיסור, ומותר לאפות, לבשל ולעשות את צורכי הבית.

ד. רחיצה: אסור לרחוץ כל גופן; אבל פניו, ידיו ורגליו – בצונן מותר.

ה. סיכה: אסור לסוך אם מכוון לתענוג; ואם מכוון להעביר את הזוהמה – מותר.

ו. תלמוד תורה: אסור בתורה, בנביאים ובכתובים, במשנה ובתלמוד. ומותר לקרוא באיוב, בקינות, בדברים הרעים שבספר ירמיה ובהלכות אבלות.

ז. שאילת שלום: שלושת הימים הראשונים אינו שואל בשלום כל אדם, ואם שאלו בשלומם מי שלא ידע – אינו משיב אלא מודיעו שהוא אבל. משלושה עד שבעה אינו שואל, ואם שאלוהו – משיב. משבעה עד שלושים הוא שואל בשלום אחרים, ואין אחרים שואלים בשלומם (שו"ע יו"ד שפ"ה, א').

ח. יציאה מן הבית: שבוע ראשון אינו יוצא מפתח ביתו, ואפילו לשמוע ברכות חופה או ברכות מילה (שו"ע יו"ד שצ"ג, ב'). והיתר לצאת לדבר האבד – הוא עניין ממוני שאם לא יטופל עכשיו יאבד ולא יוכל להשיבו – ולדרך ולשאר דברים הצריכים לו הרבה, אינו בדברי המחבר אלא בהגהת הרמ"א שם, שכתב עליו "וכן נוהגין" (רמ"א שם); המנהג הזה נתקבל ברוב הקהילות, ובספק שאלו את הרב.

ט. האבל אינו יוצא בחול לבית הכנסת, אבל בשבת יוצא; ואנו נוהגים שבכל יום שיש בו קריאת התורה יוצא לבית הכנסת (שו"ע יו"ד שצ"ג, ג'). זו ההוראה למעשה במהדורה זו.

י. וכל דבר מצווה שאי אפשר לעשותו בלא האבל – מותר לו לצאת לקיים את המצווה (שו"ע ורמ"א יו"ד שצ"ג, ג').

ניחום אבלים

א. מצווה גדולה לנחם אבלים. וכתב הרמב"ם: "ניחום אבלים גמילות חסד עם החיים ועם המתים", ונחמת אבלים קודמת לביקור חולים (רמב"ם הלכות אבל י"ד, ז'; ועיין שם י"ד, א').

- ב. אין המנחמים רשאים לפתוח בדיבור עד שיפתח האבל תחילה (שו"ע שם).
- ג. וכיוון שנענע האבל בראשו באופן שנראה שהוא פוטר את המנחמים – אינם רשאים לשבת אצלו (שו"ע שם).
- ד. אין האבל חייב לעמוד מפני שום אדם, ואפילו מפני נשיא (שו"ע יו"ד שע"ו, א'–ב').
- ה. אין לומר לאבל "מה לך לעשות, אי אפשר לשנות", שזה כעין גידוף – שמשמע שאילו היה אפשר לשנות היה משנה; אלא יקבל אדם עליו את גזירת השם באהבה.
- ו. וכן אין לומר "לא נפרעתי כפי מעשיי" וכיוצא בזה, שלא יפתח פה לשטן.
- ז. הנוסח הרווח בקהילות ספרד ועדות המזרח הוא "מן השמים תנוחמו"; ויש מנחמים האומרים נוסחים אחרים, וכולם עניין אחד.
- ח. השונא לא ינחם את שונאו, שלא יחשוב שהוא שמח לאידו.
- ט. עיקר הניחום נוכחות, לא מילים. מדברים על הנפטר ועל מה שנשאר; אין צורך להסביר את המוות ואין צורך לתת עצות.
- י. מקובל להביא אוכל לבית האבלים, שאין האבל מארח. פרחים אינם נהוגים בבית אבלים יהודי, וביקור קצר ומכובד עדיף על ישיבה ממושכת המעייפת את המשפחה.

תפילה בבית האבל ואמירת קדיש

- א. נוהגים להתפלל במניין בבית האבל כל שבעה, כדי שיוכלו האבלים לומר קדיש.
- ב. אין אומרים תחנון – היא תפילת הבקשה והווידי שלאחר תפילת העמידה – בבית האבל (שו"ע או"ח קל"א, ד').
- ג. בקהילות המזרח נהוג לומר בסיום התפילה את נוסח ההשכבה לעילוי נשמת הנפטר.
- ד. אבל בתוך שבעה אינו יורד לפני התיבה – אינו עומד כשליח ציבור להוציא את הרבים – אלא אם אין שם אחר שיתפלל.
- ה. הקדיש נאמר במניין דווקא, והציבור עונה אחריו "אמן" ו"יהא שמיא רבא".
- ו. עיקר הקדיש נתקן על אב ואם; ויש מקומות שנהגו ששאר הקרובים אומרים קדיש על קרוביהם, והולכים בזה אחר מנהג המקום (עיין שו"ע ורמ"א יו"ד שע"ו, ד').
- ז. אומרים קדיש על אב ואם כל שנים עשר חודש, אלא שמפסיקים שבוע אחד בתחילת החודש השנים עשר, ולאחריו חוזרים לומר קדיש עד יום השנה. זו ההוראה למעשה במהדורה זו.
- ח. טעם ההפסקה: שלא יראה כמי שסובר שהוריו רשעים, שמשפט רשעים בגיהנום שנים עשר חודש.
- ט. יש הנוהגים לומר קדיש לאחר לימוד ולאחר אמירת תהילים גם בחודש השנים עשר.
- י. האבלים אומרים קדיש אף בשבת וביום טוב.
- יא. מניין חודשי הקדיש שנוי במנהגים: יש שמונים אותם מיום הפטירה, ויש שמונים מיום הקבורה. אין להכריע בזה מתוך חוברת – קבעו את התאריך עם הרב, ובמיוחד כשנדחתה הקבורה כמה ימים לאחר הפטירה, שאז ההפרש מזיז גם את יום ההפסקה וגם את יום השנה. וכן בשנה מעוברת ובמצבים חריגים – שאלו רב.
- יב. משפחה שאין בה מי שיאמר את הקדיש, או שהאומר אינו יכול לומר בכל התפילות – נהגו למנות אדם שיאמר קדיש בשליחות המשפחה, לרוב באמצעות ישיבה או ארגון. וגם לימוד, השכבה, נתינת צדקה וקיום מצוות לזכר

הנפטר הם עילוי גדול לנשמתו.

יג. ובנות: ההלכות שלמעלה כתובות בלשון "בן", שכן לשון המקורות – ואין הכוונה שאין לבת מה לעשות. הבנות אבלות גמורות ככל האבלים, באות למניין ועונות אחר הקדיש "אמן" ו"יהא שמה רבא", ונוהגות להרבות בלימוד, בהשכבה, בצדקה ובמצוות לזכר ההורה. ויש קהילות שבהן הבנות אומרות קדיש בפועל, ויש שאין נוהגות בכך – שאלו את הרב שלכם מה מנהג הקהילה. זו שאלה מקובלת ולגיטימית, ואין בה שום בושה.

שבת בתוך השבעה

א. שבת עולה למניין שבעה.

ב. הפרק הזה כולו עומד על שני מושגים: דברים שבצנעה – מנהגי אבלות שאינם נראים לזרים, ודברים שבפרהסיה – מנהגים הנראים לעין הציבור. בשבת נוהגים דברים שבצנעה – תשמיש המיטה ורחיצה – ואין נוהגים דברים שבפרהסיה.

ג. לפיכך נועל את מנעליו, יושב על כיסא ומחליף את הבגד הקרוע לכבוד שבת (עיין שו"ע יו"ד ת', א'). ואין כאן סתירה למה שנאמר למעלה על בגד מכובס, שאיסור זה נאמר בימות החול שבתוך השבעה.

ד. ולעניין בגדי שבת: המחבר לא אסר אלא ללבוש בתוך שבעה בגדים חדשים ובגדים מגוהצים (שו"ע יו"ד שפ"ט, ג'), והאיסור ללבוש בגדי שבת אינו אלא בהגהת הרמ"א שם – ואף היא כתבה זאת בלשון "יש אומרים" ועל ארבעת השבועות הראשונים.

ה. ובקהילות ספרד ועדות המזרח נהגו ברבים מן המקומות שהאבל לובש בשבת את בגדי השבת שלו, ואפילו מכובסים ונקיים – שלא להראות אבלות בפרהסיה בשבת; והוא הכלל שכתב המחבר עצמו, שבשבת נוהג דברים שבצנעה ואינו נוהג דברים שבפרהסיה (שו"ע יו"ד ת', א'). ובמוצאי שבת פושט אותם וחוזר ללבוש את הבגד הקרוע. נהגו כמנהג הקהילה, ובספק שאלו את הרב.

ו. תלמוד תורה הוא דבר שבצנעה ואסור; אבל לחזור על הפרשה שניים מקרא ואחד תרגום – מותר (שו"ע שם).

ז. קראו לאבל לעלות לתורה – עולה, שאם היה נמנע הרי זה דבר שבפרהסיה (שו"ע שם).

ח. מקום שנהגו לשאול בשלום אבלים בשבת – שואלים; והאבל נותן שלום לכל אדם בשבת, שדבר שבפרהסיה הוא.

ט. חל היום השביעי בשבת – סדר הקימה משתנה; בררו מראש עם הרב.

מועד ורגל בתוך השבעה

א. "רגל" – חג מן השלושה: פסח, שבועות וסוכות; ו"מועד" – ימי חול המועד שבתוך פסח ושבבתוך סוכות. הרגל מפסיק את גזירת שבעה, וימי הרגל עולים למניין השלושים (שו"ע יו"ד שצ"ט, א'); ומתוך שכל אחד מימי הרגל נמנה לו כימים רבים, מתקצרים אף ימי השלושים.

ב. הקובר את מתו קודם הרגל ונהג אבלות – אפילו שעה אחת בלבד, ואפילו בדברים שבצנעה – בא הרגל ומפסיק את האבלות ומבטל ממנו גזירת שבעה, ומשלים עליהם את השלושים (שו"ע יו"ד שצ"ט, א').

ג. ראש השנה ויום הכיפורים נחשבים אף הם כרגלים לעניין ביטול שבעה ושלושים.

ד. אין הרגל מבטל את איסור התספורת על אב ואם, שאסור לגלח עד שיגערו בו חבריו (עיין שו"ע יו"ד שצ"ז, ד').

ה. הקובר את מתו ברגל – אין אבלות ברגל; ולאחר הרגל מתחיל למנות שבעה, ויום האחרון של יום טוב עולה לו

ו. אף על פי שאין אבלות ברגל – מתעסקים בו לנחמו.

ז. את הנר שנהגו להדליק לכבוד הנשמה מדליקים גם ביום טוב.

ח. דיני הרגל מרובים ומשתנים לפי שעת הקבורה ולפי החג. אין לקבוע בהם מתוך חוברת – שאלו רב מיד.

קימה מן השבעה

א. כיוון שעמדו המנחמים מאצל האבל ביום השביעי – מותר בכל הדברים שהיה אסור בהם בתוך שבעה, שמקצת היום ככולו (שו"ע יו"ד שצ"ה, א'). זו ההוראה למעשה במהדורה זו.

ב. ומכל מקום בררו את שעת הקימה מראש עם הרב או עם בית הכנסת, ולא מתוך החוברת – שהשעה תלויה גם בסדר התפילה במקומכם.

ג. אין קמים קודם הנץ החמה.

ד. נהוג שהחזן או אחד מנכבדי הקהל אומר לאבלים פסוקי נחמה, ולאחריהם קמים האבלים מאבלם. ואם אין מי שיאמר את פסוקי הנחמה – האבלים קמים גם כן, והאבלות מסתיימת.

ה. תשמיש המיטה אסור כל היום השביעי.

ו. נהגו לעלות לקבר בסיום השבעה, לומר תהילים ולהניח אבן על הקבר; ובקהילות רבות אומרים באותו מעמד השכבה ולומדים לעילוי הנשמה.

ז. בקהילות רבות עורכים סעודה ולימוד בליל סיום השבעה.

ח. משקמו – עוברים לאבלות שלושים, ויוצאים מן הבית וחוזרים בהדרגה לשגרה.

שלושים

א. השלושים נמנים מיום הקבורה וכוללים בתוכם את השבעה. שלושה ימים לבכי, שבעה להספד, שלושים לתספורת ולגיהוץ (שו"ע יו"ד שצ"ד, א').

ב. האבל אסור לגלח את שערו כל שלושים יום – בין שיער הראש, בין שיער הזקן, בין כל שיער שבו (שו"ע יו"ד שצ"ז, א').

ג. אישה מותרת בנטילת שיער לאחר שבעה (שו"ע יו"ד שצ"ז, ה'); ויש אוסרים אף באישה (רמ"א שם).

ד. רחיצה בחמין אסורה כל שלושים; ויש נוהגים בקהילות ספרד ועדות המזרח להקל ברחיצה מיד בתום השבעה. נהגו כמנהג הקהילה.

ה. אין לובשים בגדים חדשים בתוך שלושים. ולעניין בגדי שבת בשבת – עיין למעלה בפרק "שבת בתוך השבעה", שברבים מן המקומות לובשים בשבת את בגדי השבת. נהגו כמנהג הקהילה.

ו. על כל המתים נכנס לבית המשתה לאחר שלושים יום, ועל אביו ואמו לאחר שנים עשר חודש (שו"ע יו"ד שצ"א, ב'). זהו כל מה שכתב המחבר שם.

ז. סעודת מצווה – ברית מילה, פדיון הבן וסיום מסכת – אינה נזכרת בדברי המחבר כלל, וכל הדיון בה הוא בהגהת הרמ"א: יש בה היתר לסעודת מצווה שאין בה שמחה, ויש בה גם "יש אוסרין" בסעודת ברית מילה; ולמעשה הכריעה

שם ההגהה כמנהג – שאין אוכלים בסעודה שמחוץ לבית, ובתוך הבית מקילים, ובסעודת נישואין מחמירים אף בתוך הבית (רמ"א יו"ד שצ"א, ב').

ח. וכיוון שהמחבר לא הכריע בזה, ומה שנאמר כאן הוא מהגהת הרמ"א – שאלו את רב הקהילה לפני שאתם משיבים להזמנה, ואל תשיבו בשלילה מתוך החוברת בלבד. וכן הדין בשנים עשר חודש על אב ואם, כל אחד לפי זמנו.

ט. נוהגים שהאבל משנה את מקומו בבית הכנסת כל שלושים, ועל אביו ואמו – שנים עשר חודש. מנהג זה נזכר בהגהת הרמ"א (רמ"א יו"ד שצ"ג, ב'), והרמ"א עצמו כתב עליו "ואין למנהג זה עיקר, מכל מקום אין לשנות מן המנהג, כי כל מקום לפי מנהגו". נהגו כמנהג הקהילה.

י. ביום השלושים אומרים אף הוא "מקצת היום ככולו"; וכיוון שהנץ החמה ביום השלושים – בטלה ממנו גזירת שלושים (שו"ע יו"ד שצ"ה, א').

יא. באבל על שאר הקרובים – לא על הורים – מסתיימים מנהגי האבלות בשלושים.

יב. נהגו לציין את תום השלושים בעלייה לקבר, בלימוד ובהשכבה לעילוי הנשמה, ובקהילות רבות גם בסעודה ובאזכרה במניין.

שנים עשר חודש על אב ואם

א. באבל על אב ועל אם נמשכים חלק ממנהגי האבלות שנים עשר חודש.

ב. תספורת: על כל המתים מגלח לאחר שלושים יום; ועל אביו ועל אמו – עד שיגערו בו חבריו (שו"ע יו"ד שצ"ד, ד'). ושיעור הגערה אינו נזכר בדברי המחבר אלא בהגהת הרמ"א: "ושיעור גערה יש בו פלוגתא, ונוהגים בשלושה חודשים" (רמ"א שם). ולמעשה אין מגלחים קודם שלושים יום, ובספק שאלו את הרב.

ג. על אביו ועל אמו נכנס לבית המשתה לאחר שנים עשר חודש; ואף אם השנה מעוברת – מותר לאחר שנים עשר חודש (שו"ע יו"ד שצ"א, ב').

ד. אין אוכלים בסעודת נישואין כל שנים עשר חודש (רמ"א יו"ד שצ"א, ב'). וכיוון שאין זה מדברי המחבר – שאלו את רב הקהילה.

ה. נמנעים מהאזנה למוזיקה לשם הנאה ומהשתתפות באירועים של ריקוד ונגינה.

ו. בשנים עשר חודש אין אומרים "מקצת היום ככולו"; ובשנה מעוברת נוהגים שנים עשר חודש בלבד ולא שלושה עשר.

ז. באבל על שאר הקרובים האבלות מסתיימת בשלושים, ואין בהם דין שנים עשר חודש.

ח. בקהילות ספרד ועדות המזרח מציינים את מועדי הזיכרון לאורך השנה: השבעה, השלושים, האחד עשר חודש והשנה. נהוג לקיים בהם לימוד במניין, לומר קדיש והשכבה, לערוך סעודה ולהרבות בצדקה לעילוי הנשמה.

ט. שני הסעיפים הבאים הם המסגרת שנתנו חכמים לאבל, ואינם ציון על מה שאתם מרגישים. הם קבעו לאבל רצפה – שלא יעבור אדם על מות קרובו כאילו לא אירע דבר – וקבעו לו גם תקרה, שיהיה לו סוף ולא יימשך בלי גבול. זו כל מטרתם: לתת לצער צורה, ולקבוע לו יום שממנו ואילך מותר להרפות.

י. התקרה: אין מתקשים על המת יותר מדי (שו"ע יו"ד שצ"ד, א').

יא. והרצפה: כל מי שאינו מתאבל כמו שציוו חכמים הרי זה אכזרי – אלא יפשפש במעשיו ויחזור בתשובה (שו"ע יו"ד שצ"ד, ו'). ודברים אלו נאמרו על דרכו של האבל מכאן ואילך, ואינם אמירה על הנפטר ולא על סיבת פטירתו.

יום השנה והזכרת נשמות

- א. יום השנה – הנקרא בקהילות רבות "נחלה" – נקבע ליום הפטירה בלוח העברי.
- ב. ואם נמשכה הקבורה כמה ימים לאחר הפטירה, יש הנוהגים לציין בשנה הראשונה ביום הקבורה ומכאן ואילך ביום הפטירה. בררו את התאריך המדויק עם הרב.
- ג. מת בסוף היום, לאחר שהתפללו ערבית, ועדיין יום הוא – אותו יום נקבע ליום השנה.
- ד. ביום השנה נהוג להדליק נר, לומר קדיש בתפילות, לעלות לתורה, לומר השכבה, לעלות לקבר וללמוד לעילוי הנשמה, ולהרבות בצדקה.
- ה. התענית ביום השנה היא מנהג של זיכרון ואינה חובה: יש הנוהגים להתענות ביום שמת בו אביו או אמו, ורבים אינם נוהגים בה – ובמקומה מרבים בלימוד, בהשכבה, בקדיש ובצדקה, וגם זה ציון יום השנה כדרכו. ומי שהתענה פעם אחת – הרי זה עליו כנדר וצריך התרה, ולכן המתכוון להתענות יאמר תחילה בפה מלא שאינו מקבל זאת עליו בנדר. נהגו כמנהג המשפחה, ובספק שאלו את הרב.
- ו. מי שאינו יודע את יום פטירת אביו או אמו – יברר לו יום אחד בשנה לציינו.
- ז. ברוב קהילות ספרד ועדות המזרח לא נהגו בתפילת "יזכור", ובמקומה נאמרת ההשכבה – לגבר בנוסח "מנוחה נכונה" ולאישה בנוסח "אשת חיל" – בשבתות ובעלויות לתורה, ביום השנה ובאזכרות.
- ח. ויש קהילות ספרדיות שקיבלו על עצמן גם הזכרת נשמות ביום הכיפורים. יש לנהוג כמנהג המקום.
- ט. נהגו לנדור צדקות ביום הכיפורים בעד המתים – וכך כתב המחבר עצמו (שו"ע או"ח תרכ"א, ו'); ובהגהת הרמ"א שם נוסף שמזכירים גם את נשמותיהם, שאף למתים יש כפרה ביום הכיפורים (והגהת רמ"א שם). וכן ההזכרה שלאחר קריאת התורה נזכרת בהגהת הרמ"א, "כל מקום לפי מנהגו" (רמ"א או"ח רפ"ד, ז'). נמצא שנתנית הצדקה בעד הנפטר נוהגת בכל הקהילות, ואילו נוסח ההזכרה – כמנהג המקום, וברוב קהילות ספרד ועדות המזרח הוא ההשכבה כאמור למעלה.
- י. בשנה הראשונה ובשנה מעוברת יש לברר את התאריך המדויק מול הרב או מול חברה קדישא, ולסמנו בלוח.

הצבת המצבה והעלייה לקבר

- א. המצבה היא סימן לקבר וכבוד לנפטר, וכל צורכי הקבורה – ובכללם האבן שנותנים על הקבר – מוציאים מנכסי הנפטר (שו"ע יו"ד שמ"ח, ב').
- ב. בקהילות ספרד ועדות המזרח, וכן במנהג ירושלים, רבים נוהגים להציב את המצבה סמוך לתום השבעה, שלא יישאר הקבר בלא סימן; ויש המציבים ביום השלושים.
- ג. ויש מקומות שאין מציבים עד לאחר שנים עשר חודש, ויש מקומות שאין מדקדקים בזה (עיין קיצור שו"ע קצ"ט, י"ז).
- ד. בפועל המועד תלוי גם בבית העלמין ובזמני העבודה שלו – כדאי לתאם מוקדם, ולקבוע את המועד עם הרב.
- ה. בכיתוב נהוג לציין את שם הנפטר ואת תאריך הפטירה בלוח העברי, ולעיתים פסוק או משפט קצר. בקהילות ספרד ועדות המזרח נהוג ברבים מן המקומות להזכיר את הנפטר בשם אמו בתפילות ובהשכבה.
- ו. יש בתי עלמין המגבילים את הגודל ואת סוג האבן – בררו מראש.

- ז. יש אוסרים לישב על האבן שנותנים על הקבר למצבה, ויש מתירים – ושתי הדעות בהגהת הרמ"א (רמ"א יו"ד שס"ד, א'); ודברי המחבר שם עוסקים באיסור הנאה מקבר של בניין בלבד.
- ח. אסור לדרוך על גבי קברים.
- ט. העולים לקבר נוהגים להניח עליו אבן קטנה, לומר תהילים ולומר השכבה. אין נוהגים להביא פרחים לקבר יהודי.

מה אין בחוברת הזו

- א. החוברת מסכמת את המנהג הרווח בנוסח ספרד ועדות המזרח. היא עזר מעשי בלבד ואינה פסק הלכה, ואינה מחליפה שאלת רב.
- ב. מנהגי עדות המזרח מגוונים מאוד – מרוקו, עיראק, תימן, פרס, תוניסיה, לוב, בוכרה, גיאורגיה וקהילות נוספות – ובכל אחת מהן פרטים משלה. במקום שהחוברת אומרת "יש נוהגים", זה בדיוק המקום לשאול מה נהוג אצלכם.
- ג. בכוונה לא נכנסו לכאן מקרים מורכבים: פטירה בשבת או ברגל, אבלות שנקטעת בחג, קבורה שנדחתה, נפטר שהובא מחוץ לארץ, אבל על קרוב שאינו מן השבעה, ומצבים רפואיים ומשפטיים חריגים. גם אובדן תינוק או עובר אינו נכתב כאן – לא מפני שהוא פחות, אלא מפני שהדינים בו שונים והכאב שונה, וזה נושא לשיחה עם רב ולא לחוברת. ובעניין כהן שמתו לו קרובים נכתבו כאן עיקרי הדין בלבד, והם נכתבו כדי שתדעו לשאול – לא כדי שתכריעו לבדכם.
- ד. בכל אחד מאלה, ובכל מקום שבו הרגשתם שהחוברת "לא מדברת עליכם" – זה בדיוק הרגע לשאול. למי אפשר לשאול ואיך, ראו בפרק השני בתחילת החוברת.
- ה. ככלל, האבלים נוהגים לפי מנהג אבותיהם ולפי מנהג המקום שבו הם יושבים.
- ו. וגם כשהכול מסודר – אתם לא אמורים לעשות את זה לבד. אם עלתה שאלה מעשית ואינכם יודעים למי לפנות, פרטי הקשר שלנו מופיעים בסוף החוברת; אנחנו נשמח לעזור ולחבר אתכם לגורם המתאים.

נספח: למי שיושב עכשיו ליד חולה הנוטה למות

- א. הפרק הזה נמצא בסוף החוברת בכוונה. הוא אינו נוגע למשפחה שהפטירה כבר אירעה בה, ואין צורך לקרוא אותו: הוא נכתב למי שיושב עכשיו ליד חולה הנוטה למות ומבקש לדעת כיצד לנהוג. ואם הפטירה כבר אירעה – מה שהיה ליד המיטה, היה, ואין כאן חשבון לאחור.
- ב. הגוסס – הנוטה למות – הרי הוא כחי לכל דבריו. אין קושרים את לחייו, אין סכים אותו ואין מדיחים אותו, אין פוקקים את נקביו ואין שומטים את הכר מתחתיו, ואין עוצמים את עיניו עד שתצא נפשו (שו"ע יו"ד של"ט, א'); וכן אין מזיזים אותו ממקומו, ואין עושים בו דבר המקרב את מיתתו (הגהת רמ"א שם).
- ג. ואין בכלל האיסור הזה מגע של קרבה: מותר לאחוז בידו, ללטף ולהיות עמו. האיסור הוא לטפל בו כדרך שמטפלים בנפטר, ולעשות דבר המקרב את מיתתו – ולא לגעת בו מאהבה.
- ד. משנטה אדם למות אין רשאים ליפרד ממנו, שלא תצא נפשו והוא יחידי (שו"ע יו"ד של"ט, ד').
- ה. נהוג לעמוד על האדם בשעת יציאת נשמה, ולעסוק בתורה, בתהילים ובמזמורים ולא בדברים בטלים.
- ו. אין בוכים ואין מספידים בפני החולה, ואין מודיעים לו שמת קרובו – שלא תיטרף דעתו עליו.
- ז. שאלות רפואיות בסוף החיים – המשך טיפול או הפסקתו, וקביעת רגע המוות – הן שאלת רב דחופה, ואין למדים

אותן מחוברת. שאלו מיד, לפני שמחליטים; ולמי אפשר לשאול, ראו בפרק "למי אפשר לשאול, ואיך" בתחילת החוברת.

אתם לא לבד

החוברת הזו נועדה לעזור לכם לדעת מה נוהגים ומתי.
בכל שאלה מעשית – ובכל מה שצריך לארגן בפועל –
אנחנו כאן בשבילכם, בכל שעה.

***8524**

החוברת היא כלי עזר מעשי בלבד. מנהגי האבלות משתנים בין עדות, בין קהילות ובין משפחות, ובכל שאלה הלכתית מעשית יש לנהוג לפי המנהג המשפחתי ולהתייעץ עם רב.